

ἐξηγοῦν γιατί ἡ ἀνθρωπότητα δὲν ἀντιπάθησε τὴ λατρεία τῶν ζώων. Γιατί ὅμως ἤρθε σ' αὐτὴ τὴ λατρεία ; Θὰ παρατηρήσωμε ὅτι τὸ ζῶο τὸ λάτρεψαν γιὰ μιὰ χαρακτηριστικὴ ἰδιότητά του. Στὴν ἀρχαία Αἴγυπτο, ὁ ταῦρος εἰκόνιζε τὴ δύναμη γιὰ ἀγώνα· ἡ λέαινα ἦταν ἐρήμωση· ὁ γύπας, τόσο προσεχτικὸς στὰ μικρά του, μητρότητα. Τὸ λοιπὸν, δὲ θὰ καταλαβαίναμε ἀσφαλῶς ὅτι τὸ ζῶο ἔγινε τὸ ἀντικείμενο λατρείας, ἂν ὁ ἀνθρώπος εἶχε ἀρχίσει μὲ τὴν πίστη σὲ πνεύματα. Ἄν ὅμως δὲν ἀπευθύνθηκε πρῶτα σὲ ὄντα, ἀλλὰ σὲ εὐεργετικὰ ἢ βλαβερὰ ἐνέργειες, θεωρημένους ὡς μόνιμους, εἶναι φυσικὸ ὅτι, ἀφοῦ αἰχμαλώτισαν πρῶτα ἐνέργειες, θέλησαν νὰ κάμουν δικὰς τους καὶ ποιότητες : οἱ ποιότητες αὐτὲς φαίνονταν ὅτι παρουσιάζονται σὲ καθαρὴ κατάσταση στὸ ζῶο, πού ἡ ἐνεργητικότητά του εἶναι ἀπλή, μονοκόμματη, φαινομενικὰ προσανατολισμένη σὲ μιὰ μόνον κατεύθυνση. Ἡ λατρεία λοιπὸν τοῦ ζώου δὲ στίαθηκεν ἢ πρωτόγονη θρησκεία· βγαίνοντας ἀπὸ τὴν πρωτόγονη θρησκεία ὁ ἀνθρώπος εἶχε νὰ ἐκλέξη ἀνάμεσα στὴ λατρεία τῶν πνευμάτων καὶ τὴ λατρεία τῶν ζώων.

Τὴν ἴδια ὥρα πού ἡ φύση τοῦ ζώου φαίνεται νὰ συγκεντρώνεται σὲ μιὰ μοναδικὴ ποιότητα, θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἡ ἀτομικότητά του διαλύεται μέσα σὲ ἓνα γένος. Νὰ ἀναγνωρίσης ἓναν ἀνθρώπο, θὰ πῆ νὰ τὸν ξεχωρίσης ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους· ἀλλὰ νὰ ἀναγνωρίσης ζῶο, συνήθως θὰ πῆ νὰ λάβῃς ὑπ' ὄψην σου τὸ εἶδος στὸ ὁποῖο ἀνήκει· τέτοιο εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον μας στὴ μιὰ καὶ στὴν ἄλλη περίπτωσι· τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι στὴν πρώτη περίπτωσι ἡ ἀντίληψίς μας συλλαβαίνει τίς ἀτομικὰς γραμμές, ἐνῶ στὴν ἄλλη τίς ἀφήνει σχεδὸν πάντα νὰ ξεφεύγουν. Τοῦ κάκου λοιπὸν ἓνα ζῶο εἶναι συγκεκριμένον καὶ ἀτομικόν, ἐμφανίζεται ὡς μιὰ ποιότητα στὴν οὐσία του, καὶ πάλι οὐσιαστικὰ ὡς γένος. Ἀπὸ αὐτὰς τίς δυὸ φαινομενικότητες ἡ πρώτη, ὅπως τώρα δὲ εἶδαμε, ἐξηγεῖ σὲ μεγάλο μέρος τὴ λατρεία τῶν ζώων. Ἡ δεύτηρη θὰ βοηθοῦσε νὰ καταλάβωμε σὲ ὠρισμένον βαθμό, ὅπως πιστεύομε, τοῦτο τὸ παράξενο πρᾶγμα, τὸν τοτεμισμὸν. Δὲν πρόκειται ἐδῶ νὰ τὸν μελετήσωμε· δὲ μποροῦμε ὅμως καὶ νὰ μὴν ποῦμε μιὰ λέξι, γιατί ἂν ὁ τοτεμισμὸς δὲν εἶναι ζωολατρεία, προὑποθέτει μολαταῦτα ὅτι ὁ ἀνθρώπος συμπεριφέρεται σὲ ἓνα ζωϊκὸ ἢ ἀκόμη φυτικὸ εἶδος, κάποτε σὲ ἓνα ἀπλὸ ἄψυχο ἀντικείμενον, μὲ σέβας πού πάει νὰ μοιάσῃ σὲ θρησκεία. Ἄς πάρωμε τὴν πιὸ συχνὴν περίπτωσι : πρόκειται γιὰ ζῶο, λόγου χάριν τὸν ἀρουραῖον ποντικὸν ἢ τὸ καγκουρῶ, πού χρησιμεύει γιὰ «το-

τέμ», δηλαδή για προστάτης σὲ ὁλόκληρη πατριά. Τὸ πιὸ χτυπητὸ εἶναι ὅτι ὅλα τὰ μέλη τῆς πατριᾶς διακηρύττουν ὅτι εἶναι ἓνα μ' αὐτόν· εἶναι ἀρουραῖος, εἶναι καγκουρώ. Μένει, ἀλήθεια, νὰ μάθωμε μὲ ποιὸ πνεῦμα τὸ λένε. Νὰ συμπεράνωμε ἀμέσως εἰδικὴ λογικὴ, ποὺ ἀνήκει στὸν πρωτόγονο καὶ εἶναι ἀπελευθερωμένη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀντιφάσεως, θὰ σήμαινε πὼς βαδίζομε κάπως γρήγορα στὸ ἔργο μας. Τὸ ρῆμα εἶναι ἔχει σημασίες ποὺ κι ἐμεῖς, ὅσο πολιτισμένοι κι ἂν εἴμαστε, δύσκολα τὶς ὀρίζομε· πὼς νὰ ἀναπαραστήσωμε τὸ νόημα ποὺ δίνει ὁ πρωτόγονος σὲ τούτη ἢ σὲ κείνη τὴν περίσταση σὲ ἀνάλογη λέξη, ἀκόμη καὶ ἂν μᾶς παρέχη ἐξηγήσεις; Οἱ ἐξηγήσεις αὐτὲς θὰ εἶχαν κάποια ἀκρίβεια μόνο ἂν ἦταν φιλόσοφος, καὶ θὰ ἔπρεπε τότε νὰ γνωρίζωμε ὅλες τὶς λεπτότητες τῆς γλώσσας του γιὰ νὰ τὶς καταλάβωμε. Ἄς ἀναλογισθοῦμε τὴν κρίση ποὺ θὰ ἔκανε ἐκεῖνος, ἀπὸ τὴ δική του πλευρά, γιὰ μᾶς, γιὰ τὶς δικές μας ἱκανότητες στὴν παρατήρηση καὶ στὸ συλλογισμό, γιὰ τὴ σωστή μας κρίση, ἂν ἤξαιρε ὅτι ἓνας ἀπὸ τοὺς πιὸ μεγάλους ἠθικολόγους μας (1) εἶπε: «ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνα καλάμι ποὺ σκέπτεται»! Συνδιαλέγεται ἄλλωστε μὲ τὸ τοτέμ του; Τοῦ φέρνεται σὰν νὰ εἶναι ἄνθρωπος; Ἐ λοιπόν, ξαναγυρίζομε πάντα ἐκεῖ: γιὰ νὰ ξαίρωμε τί γίνεται μέσα στὸ πνεῦμα ἑνὸς πρωτόγονου, ἀκόμη κι ἑνὸς πολιτισμένου, πρέπει νὰ ἐξετάζωμε τί κάνει, ὅσο τουλάχιστο καὶ τί λέγει. Τώρα, ἂν ὁ πρωτόγονος δὲν ταυτίζεται μὲ τὸ τοτέμ του, μήπως τὸ παίρνει ἀπλὰ σὰν ἔμβλημα; Μ' αὐτὸ θὰ πηγαίναμε πάρα πολὺ μακρυνά, πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση: ἀκόμη κι ἂν ὁ τοτεμισμὸς δὲν εἶναι στὴ βάση τῆς πολιτικῆς ὀργάνωσης τῶν ἀπολίτιστων ὅπως θέλει ὁ Ντυρκέμ, κατέχει πολὺ μεγάλη θέση στὴν ὑπαρξή των, γιὰ νὰ δοῦμε σ' αὐτόν μόνο ἀπλὸ σημάδι ποὺ δηλώνει τὴν πατριά. Ἡ ἀλήθεια πρέπει νάναί κάτι ἀνάμεσα στὶς δυὸ αὐτὲς ἄκρες λύσεις. Ἄς δώσωμε, ὡς ὑπόθεση, τὴν ἐρμηνεία στὴν ὁποία θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὀδηγηθῆ μὲ τὶς ἀρχές ποὺ ἐθέσαμε. Ἄν μιὰ πατριά εἰπωθῆ ὅτι εἶναι αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο τὸ ζῶο, δὲν ἔχομε νὰ βγάλωμε τίποτε ἀπ' αὐτό· ἂν ὅμως δυὸ πατριᾶς ποὺ περιλαμβάνονται στὴν ἴδια φυλὴ πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ εἶναι δυὸ διαφορετικὰ ζῶα, αὐτὸ εἶναι πολὺ πιὸ κατατοπιστικόν. Ἄς ὑποθέσωμε, ἀλήθεια, ὅτι

θέλουν νὰ δηλώσουν ὅτι οἱ δυὸ αὐτὲς πατριῆς ἀποτελοῦν δυὸ εἴδη, μὲ τὸ βιολογικὸ νόημα τῆς λέξης: πῶς θὰ τὸ κάμουν, ἀφοῦ ἡ γλῶσσα των δὲν ἔχει ἀκόμη διαποτισθῆ μὲ ἐπιστήμη καὶ μὲ φιλοσοφία; Τὰ ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ζώου, εἴπαμε, δὲν κάνουν ἐντύπωση: τὸ ζῶο τὸ βλέπουν σὰ γένος. Γιὰ νὰ ἐκφράσουν ὅτι δυὸ πατριῆς ἀποτελοῦν δυὸ διαφορετικὰ εἴδη, θὰ δώσουν λοιπὸν στὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δυὸ τὸ ὄνομα ἑνὸς ζώου, στὸ ἄλλο τὸ ὄνομα ἄλλου ζώου. Τὸ καθένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ὀνόματα, παρμένο μόνον του, ἦταν μόνον μιὰ ὀνομασία: μαζί, ἰσοδυναμοῦν μὲ βεβαίωση. Λένε, πράγματι, ὅτι οἱ δυὸ πατριῆς ἔχουν διαφορετικὸ αἷμα. Γιατὶ τὸ λένε; Ἐάν ὁ τοτεμισμὸς βρίσκεται, ὅπως τὸ βεβαιώνουν, σὲ διάφορα σημεῖα τῆς γῆς, σὲ κοινωνίες πού δὲ μπόρεσαν νὰ ἐπικοινωνήσουν, πρέπει νὰ ἀνταποκρίνεται σὲ κοινὴ ἀνάγκη αὐτῶν τῶν κοινωνιῶν, σὲ ζωτικὴ ἀπαίτηση. Τῶνόντι, γνωρίζομε ὅτι οἱ πατριῆς στὶς ὁποῖες κατανέμεται ἡ φυλὴ, συχνὰ εἶναι ἐξώγαμες: μὲ ἄλλα λόγια, οἱ ἐνώσεις συνάπτονται μὲ μέλη διαφορετικῶν πατριῶν, ἀλλὰ ὄχι στὸ ἐσωτερικὸ τῆς μιᾶς ἀπ' αὐτὲς. Γιὰ πολὺν καιρὸ μάλιστα πίστεψαν ὅτι τοῦτο δῶ ἦταν γενικὸς νόμος, καὶ ὅτι ὁ τοτεμισμὸς προὔποθέτει πάντα ἐξωγαμία. Ἐὰς ὑποθέσωμε ὅτι ἔτσι ἦταν στὴν ἀρχή, καὶ ὅτι ἡ ἐξωγαμία σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἔπεσε στὸ δρόμο. Βλέπομε πολὺ καλὰ τὸ ἐνδιαφέρον πού ἔχει ἡ φύση νὰ ἐμποδίσῃ νὰ παντρεύονται κανονικὰ τὰ μέλη μιᾶς φυλῆς ἀναμεταξύ τους: στὴν κλειστὴ αὐτὴ κοινωνία οἱ ἐνώσεις στὸ τέλος θὰ γίνονταν μὲ στενοὺς συγγενεῖς: ἡ φυλὴ δὲ θὰ ἀργοῦσε νὰ ἐκφυλισθῆ. Ἐνα ἔνστικτο, πού ἔχει ἐντελῶς διαφορετικὲς τὸ καλύπτουν ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού παύει νὰ εἶναι ὠφέλιμο, θὰ κάμῃ λοιπὸν τὴ φυλὴ νὰ διαιρεθῆ σὲ πατριῆς, στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ὁποίων ὁ γάμος θὰ εἶναι ἀπαγορευμένος. Τὸ ἔνστικτο δὲ αὐτὸ θὰ ἐπιτύχῃ τοῦς σκοποὺς του κάνοντας τὰ μέλη τῆς πατριᾶς νὰ αἰσθάνονται ὅτι εἶναι συγγενεῖς, καί, ἀπὸ πατριὰ σὲ πατριὰ, νὰ πιστεύουν ἀντίθετα ὅτι εἶναι ἀναμεταξύ τους ὅσο εἶναι δυνατὸ ξένοι, γιατί ὁ τρόπος τῆς ἐνέργειάς του εἶναι νὰ ἐλαττώνη τὴ γενετήσια ἔλξη ἀνάμεσα σὲ ἄντρες καὶ γυναῖκες πού ζοῦν μαζί καὶ πού ξαίρουν ὅτι συγγενεύουν ἀναμεταξύ των (1). Πῶς λοιπὸν τὰ μέλη δυὸ διαφορετικῶν πατριῶν θὰ πείσουν τὸν ἑαυτὸ τους, πῶς νὰ ἐκφράσουν ὅτι δὲν εἶναι ἀπὸ τὸ ἴδιο αἷμα; Θὰ συνηθίσουν νὰ

1. Βλέπε γι' αὐτὸ τὸ θέμα: Westermarck, *History of human marriage*, London, 1901, σ. 290 κἑ.—Σ.τ.σ.

λένε ὅτι δὲν ἀνήκουν στὸ ἴδιος εἶδος. Ὅταν λοιπὸν διακηρύττουν ὅτι ἀποτελοῦν δυὸ εἶδη ζώων, ἐκεῖνο ποὺ τονίζουν δὲν εἶναι ἡ ζωϊκότητά των, ἀλλὰ ὁ δυϊσμός. Τουλάχιστο στὴν ἀρχὴ ἔτσι θά-
ταν (1). Ἄς ἀναγνωρίσωμε ἄλλωστε, ὅτι ἐδῶ εἴμαστε στὴν πε-
ριοχὴ τοῦ ἀπλοῦ πιθανοῦ, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε τοῦ καθαροῦ δυ-
νατοῦ. Θελήσαμε μόνον νὰ δοκιμάσωμε, σὲ ἓνα πρόβλημα πολὺ
ἀμφισβητούμενο, τὴ μέθοδο ποὺ κανονικὰ μᾶς φαίνεται ὡς πιὸ
ἀσφαλής. Ξεκινώντας ἀπὸ βιολογικὴ ἀναγκαιότητα, ἀνερευνοῦμε
στὸ ἔμψυχο ὄν τὴν ἀνάγκη στὴν ὁποία ἀνταποκρίνεται. Ἄν ἡ
ἀνάγκη δὲ δημιουργῆ πραγματικὸ καὶ δραστικὸ ἔνστικτο, διε-
γείρει, μὲ τὴ μεσολάβηση αὐτοῦ ποὺ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὸ
ὀνομάσῃ δυνητικὸ ἢ λανθάνον ἔνστικτο, παράσταση μὲ εἰκόνα
τῆς φαντασίας, ποὺ προσδιορίζει τὴ διαγωγὴ, ὅπως θὰ ἔκανε
τὸ ἔνστικτο. Στὴ βάση τοῦ τοτεμισμού τέτοιου εἶδους παράσταση
θὰ ἦταν. Ἄλλὰ ὡς κλείσωμε αὐτὴ τὴν παρένθεση, ποὺ ἄνοιξε
γιὰ ἓνα ἀντικείμενο ποὺ ἴσως θὰ ποῦν ὅτι ἄξιζε περισσότερο.
Εἴχαμε σταματήσει στὰ πνεύματα. Πιστεύομε ὅτι, γιὰ νὰ εἰσδύ-
σωμε ὡς τὴν ἴδια τὴν οὐσία τῆς θρησκείας καὶ γιὰ νὰ καταλάβω-
με τὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας, θὰ ἔπρεπε νὰ μεταφερθοῦμε
ἀμέσως ἀπὸ τὴ στατικὴ καὶ ἐξωτερικὴ θρησκεία, τὴν ὁποία
ἐξετάζαμε ὡς τώρα, στὴ δυναμικὴ καὶ ἐσωτερικὴ ἐκείνη θρη-
σκεία, ποὺ θὰ τὴν πραγματευθοῦμε στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο. Τῆς
πρώτης προορισμὸς ἦταν νὰ ἀπομακρύνῃ τοὺς κινδύνους ποὺ
μποροῦσε νὰ δημιουργήσῃ στὸν ἄνθρωπο ὁ νοῦς ἦταν «ὑπο-
νοητικὴ». Ἄς προσθέσωμε ὅτι ἦταν φυσικὴ, γιὰ τὸ ἀνθρώπινο
εἶδος σημειώνει ὠρισμένον σταθμὸ στὴν ἐξέλιξη τῆς ζωῆς: ἐκεῖ
σταμάτησε, ὠρισμένη στιγμὴ, ἢ κίνηση πρὸς τὰ ἔμπρός· ὁ ἄν-
θρωπος παρουσιάστηκε τότε ὀλόκληρος, μὲ τὸ νοῦ του λοιπὸν,
μὲ τοὺς κινδύνους ποὺ ὁ νοῦς αὐτὸς μπορούσε νὰ παρουσιάσῃ,
μὲ τὴ μυθοποιητικὴ λειτουργία ποὺ ὄφειλε νὰ τοὺς προλάβῃ·
μαγεία καὶ στοιχειώδης ἀνιμισμός, ὅλα αὐτὰ ἐμφανίστηκαν ὅλα
μαζί, ὅλα αὐτὰ ἀνταποκρίνονταν ἀκριβῶς στὶς ἀνάγκες τοῦ ἀτό-
μου καὶ τῆς κοινωνίας, ποὺ καὶ τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο ἦταν περιο-
ρισμένα στὶς φιλοδοξίες των, ὅπως τὸ θέλησεν ἡ φύσις. Ἀργό-

1. Ἡ ἰδέα ὅτι ἡ πατριὰ κατάγεται ἀπὸ τὸ ζῶο-τοτέμ—, ἰδέα
στὴν ὁποία ἐπιμένει ὁ Yan Gennep στὸ ἐνδιαφέρον βιβλίον του *L'Etat
actuel du problème totémique* (Paris, 1920)— μπόρεσε πολὺ καλὰ νὰ
μπολιαστῆ στὴν παράσταση ποὺ ὑποδεικνύομε.— Σ.τ.σ.

τερα, και με προσπάθεια που μπορούσε να μη δημιουργηθῆ, ὁ ἄνθρωπος ἀποσπάστηκε ἀπὸ τὸ ἐπιτόπιο στριφογύρισμα· ξαναμπῆκε πάλι στὸ ἐξελικτικὸ ρεῦμα, προεκτείνοντάς το. Ἦταν ἡ δυναμικὴ θρησκεία, ἐνωμένη χωρὶς ἀμφιβολία με ἀνώτερη διανοητικὴ ἰσχύς, ξέχωρη ὅμως ἀπ' αὐτήν. Ἡ πρώτη μορφή τῆς θρησκείας ἦταν ὑπο-νοητικὴ· ξαίρομε γιατί. Ἡ δεύτερη, γιὰ τοὺς λόγους που θὰ δείξωμε, ἦταν ὑπερ-νοητικὴ. Ἀντιθέτοντάς τες τῇ μιᾷ στὴν ἄλλη τώρα ἀμέσως θὰ τις κατανοοῦσαμε πολὺ καλά. Μόνες, ἀλήθεια, οἱ δύο αὐτὲς ἀκραῖες θρησκείες εἶναι οὐσιώδεις καὶ καθαρές. Οἱ ἐνδιάμεσες μορφές, που ἀναπτύχθηκαν στὸν ἀρχαῖο πολιτισμὸς, θὰ ἔρριχναν χωρὶς ἀμφιβολία σὲ πλάνη τὴ φιλοσοφία τῆς θρησκείας, ἂν ἔκαναν νὰ πιστέψωμε ὅτι πέρασαν ἀπὸ τὸ ἓνα ἄκρο στὸ ἄλλο με βαθμιαία τελειοποίηση: φυσικὴ βέβαια πλάνη, που τὴν ἐξηγεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ στατικὴ θρησκεία ἐπέζησε ἐν μέρει μέσα στὴ δυναμικὴ θρησκεία. Ἀλλὰ οἱ ἐνδιάμεσες αὐτὲς μορφές κράτησαν τόσο μεγάλη θέση στὴ γνωστὴ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας, που πρέπει βέβαια νὰ ἀσχοληθοῦμε μ' αὐτὲς. Δὲ βλέπομε ἐμεῖς σ' αὐτὲς τίποτε τὸ ἀπόλυτα νέο, τίποτε που νὰ μπορῆ νὰ παραβληθῆ με τὴ δυναμικὴ θρησκεία, τίποτε ἐκτὸς ἀπὸ ποικιλίες στὸ διπλὸ θέμα τοῦ στοιχειώδους ἀνιμισμοῦ καὶ τῆς μαγείας· ἡ πίστη στὰ πνεύματα στάθηκε δὲ πάντα τὸ βάθος τῆς λαϊκῆς θρησκείας. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ μυθοποιητικὴ ἱκανότητα, που τὴν ἐπεξεργάστηκε, βγήκε με ὑστερώτερη ἀνάπτυξη μιὰ μυθολογία γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία φύτρωσε λογοτεχνία, τέχνη, θεσμοί, τέλος ὅλη ἡ οὐσία τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ. Ἄς μιλήσωμε λοιπὸν γιὰ τὴ μυθολογία, χωρὶς ποτὲ νὰ χάνωμε ἀπὸ τὸ μάτι μας ἐκεῖνο που στάθηκεν ἡ ἀφετηρία, ὅ,τι διακρίνομε ἀκόμη με διαφάνεια διὰ μέσου της.

Ἀπὸ τὰ πνεύματα στοὺς θεοὺς ἡ μετάβαση μπορεῖ νὰ εἶναι ἀνεπαίσθητη, ἡ διαφορὰ δὲν εἶναι γι' αὐτὸ λιγώτερο χτυπητή. Ὁ θεὸς εἶναι πρόσωπο. Ἔχει τὶς ποιότητές του, τὰ ἐλαττώματά του, τὸ χαρακτήρα του. Ἔχει ὄνομα. Διατηρεῖ ὠρισμένες σχέσεις με ἄλλους θεοὺς. Ἐκτελεῖ σπουδαῖες λειτουργίες, καὶ προπάντων εἶναι ὁ μόνος που τὶς ἐκτελεῖ. Ἀντίθετα, ὑπάρχουν χιλιάδες διαφορετικὰ πνεύματα, σκορπισμένα στὴν ἐπιφάνεια ἑνὸς τόπου, που ἐκπληρώνουν τὸ ἴδιο ἔργο· δηλώνονται με κοινὸ ὄνομα καὶ τὸ ὄνομα αὐτὸ μπορεῖ σὲ ὠρισμένες περιπτώσεις νὰ μὴ ἔχη ἐνικό: *mânes* (σκιῆς τῶν ψυχῶν) καὶ *penates* (ἐφέστιοι θεοί), γιὰ νὰ πάρωμε ἓνα μόνον παράδειγμα, εἶναι λέξεις λατινικὲς που μόνον στὸν πληθυντικὸ τις βρίσκομε. Ἄν ἡ

θρησκευτική παράσταση ή ἀληθινὰ πρωταρχική εἶναι ἡ παράσταση «ἐνεργητικῆς παρουσίας», μιᾶς πράξης μᾶλλον παρὰ ἐνός ὄντος ἢ ἐνός πράγματος, ἡ πίστη στὰ πνεύματα παίρνει θέση πολὺ κοντὰ στὶς ἀρχές· οἱ θεοὶ ἐμφανίζονται ἀργότερα, ὅταν ἡ ἀπλή καὶ καθαρὴ οὐσιαστικότητα ποὺ εἶχαν τὰ πνεύματα ὑψώθηκε, σὲ τοῦτο ἢ σὲ κεῖνο ἀπ' αὐτά, ὡς τὴν προσωπικότητα. Οἱ θεοὶ αὐτοὶ ἄλλωστε προσθέτονται στὰ πνεύματα, ἀλλὰ δὲν τὰ ἀντικαθιστοῦν. Ἡ λατρεία τῶν πνευμάτων μένει, ὅπως λέγαμε, τὸ βάθος τῆς λαϊκῆς θρησκείας. Ἡ φωτισμένη ὁμως μερίδα τοῦ ἔθνους θὰ προτιμήσῃ τοὺς θεοὺς, καὶ μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ πορεία πρὸς τὸν πολυθεϊσμό εἶναι πρόοδος πρὸς τὸν πολιτισμό. Ἄνωφelo νὰ ζητήσωμε ρυθμὸ ἢ νόμο σ' αὐτὴ τὴν πορεία. Εἶναι ἡ πορεία αὐτὴ ἡ ἰδιοτροπία ἡ ἴδια. Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν πνευμάτων θὰ δοῦμε νὰ ξεπροβάλλῃ μιὰ τοπικὴ θεότητα, ταπεινὴ στὴν ἀρχή, ποὺ θὰ μεγαλώσῃ μαζὶ μὲ τὴν πόλη καὶ ποὺ στὸ τέλος θὰ τὴν ἀποδεχτῆ ὁλόκληρο τὸ ἔθνος. Τὸ ἴδιο δυνατὸς εἶναι καὶ ἄλλες ἐξελίξεις. Εἶναι δὲ καὶ σπάνιο νὰ καταλήξῃ ἡ ἐξέλιξη σὲ ὀριστικὴ καπάσταση. Ὅσο ὑψηλὸς κι ἂν εἶναι ὁ θεός, ἡ θεότητά του δὲν προϋποθέτει τὸ ἀμετακίνητο. Ἐντελῶς τὸ ἀντίθετο, οἱ κύριοι θεοὶ τῶν ἀρχαίων θρησκευτῶν ἔπαθαν τὶς πιὸ μεγάλες μεταβολές, ἐμπλουτίστηκαν μὲ νέα κατηγορούμενα ἀπορροφώντας διάφορους θεοὺς, μὲ τοὺς ὁποίους αὐξαιναν τὴν οὐσία των. Ἔτσι, στοὺς Αἰγύπτιους, ὁ ἡλιακὸς θεὸς Ρά, στὴν ἀρχὴ ἀντικείμενο ὑπέρτατης λατρείας, ἔλκει πρὸς τὸν ἑαυτό του ἄλλες θεότητες, τὶς ἀφομοιώνει, ἢ κολλᾷ σ' αὐτές, κάνει ἀμάλαμα μὲ τὸ σπουδαῖο θεὸ τῶν Θηβῶν τὸν Ἄμὸν γιὰ νὰ σχηματίσῃ τὸν Ἄμὸν-Ρά. Ἔτσι ὁ Μαρνούκ, ὁ θεὸς τῆς Βαβυλώνας, σφετερίζεται τὶς ιδιότητες τοῦ Βήλου (Βάαλ), τοῦ μεγάλου θεοῦ τῆς Νιππούρ. Ἔτσι στὴ δυνατὴ θεότητα Ἀστάρτη ἔρχονται νὰ συγχωνευτοῦν πολλοὶ θεοὶ τῶν Ἀσσυρίων. Καμμιά ὁμως ἐξέλιξη δὲν εἶναι πιὸ πλούσια ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τοῦ Δία, τοῦ ὑπέρτατου θεοῦ τῶν Ἑλλήνων. Ἀρχισε χωρὶς ἀμφιβολία νὰ εἶναι ὁ θεὸς ποὺ λατρεύουν στὴν κορυφὴ τῶν βουνῶν, ἐκεῖνος ποὺ κυβερνᾷ τὰ σύννεφα, ἔχει στὸ χεῖρι του τὴ βροχὴ καὶ τὴ βροντὴ, κι ὕστερα ἔνωσε στὴ μετεωρολογικὴ του, ἂν μπορῆ κάνει νὰ τὴν πῆ ἔτσι, λειτουργία, κοινωνικοὺς προσδιορισμοὺς ποὺ πῆραν ὅλο καὶ μεγαλύτερη πολυπλοκότητα· στὸ τέλος ἦταν ὁ θεὸς ποὺ προϊσταται σὲ ὅλες τὶς ομάδες, ἀπὸ τὴν οἰκογένεια ὡς τὸ κράτος. Ἐπρεπε νὰ προσθέτουν στὸ ὄνομά του τὰ πιὸ διαφορετικὰ ἐπίθετα γιὰ νὰ δηλώσουν ὅλες τὶς κατευθύνσεις τῆς δρα-

στηριότητάς του: Ξένιος όταν επαγρυπνοῦσε στήν ἐκπλήρωση τῶν καθηκόντων τῆς φιλοξενίας, Ὀρκιος όταν παρευρισκόταν στοὺς ὄρκους, Ἰκέσιος όταν προστάτευε τοὺς ἰκέτες, Γενέθλιος όταν τὸν ἐπικαλιόνταν γιὰ γάμο, κλπ. Ἡ ἐξέλιξη γενικὰ εἶναι ἀργή καὶ φυσική· μπορεῖ ὅμως νά ναι καὶ γρήγορη καὶ νὰ γίνη τεχνητὰ κάτω ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ μάτια ἐκείνων ποὺ λάτρευαν τὸ θεό. Οἱ θεότητες τοῦ Ὀλύμπου χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα, ποὺ ἴσως δὲν τὶς δημιούργησαν, ἀλλὰ ποὺ τοὺς ἔδωσαν τὴ μορφή καὶ τὶς ιδιότητες ποὺ ξαίρομε, ὥρισαν τὴν τάξη ποὺ εἶχαν ἀναμεταξύ τους καὶ τοὺς συγκέντρωσαν γύρω στὸ Δία, προχωρώντας τούτη τὴ φορά μὲ ἀπλούστευση μᾶλλον παρὰ μὲ περιπλοκή. Δὲν τὶς δέχτηκαν μολαταῦτα οἱ Ἕλληνες λιγώτερο γι' αὐτό, ἀν καὶ ἤξαιραν τὶς περιστάσεις καὶ σχεδὸν τὴ χρονολογία τῆς γέννησής των. Ἀλλὰ καὶ ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ ποιητῆ δὲ χρειαζόταν καθόλου: διάταγμα τοῦ ἡγεμόνος μποροῦσε νὰ εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ κάμη ἢ νὰ ξεκάμη θεούς. Χωρὶς νὰ μποῦμε στὶς λεπτομέρειες αὐτῶν τῶν ἐπεμβάσεων, ἃς θυμίσωμε μόνο τὴν πιὸ ριζικὴ ἀπ' ὅλες, ἐκείνη τοῦ Φαραὼ ποὺ πῆρε τὸ ὄνομα Ἰκνατον: κατάργησε τοὺς θεοὺς τῆς Αἰγύπτου πρὸς ὄφελος ἑνὸς ἀπ' αὐτοὺς καὶ πέτυχε νὰ δεχτοῦν ὡς τὸ θάνατό του αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ μονοθεϊσμοῦ. Ξαίρομε δὰ πὼς καὶ οἱ Φαραὼ οἱ ἴδιοι ἦταν μέτοχοι στὴ θεότητα. Ἀπὸ τοὺς πιὸ παλιοὺς καιροὺς εἶχαν τὸν τίτλο: «γιὸς τοῦ Ρά». Καὶ ἡ αἰγυπτιακὴ παράδοση νὰ φέρνονταν στὸ βασιλιά σὰ σὲ θεὸ συνεχίστηκε στὰ χρόνια τῶν Πτολεμαίων. Δὲν περιοριζόταν στὴν Αἴγυπτο. Τὴ συναντοῦμε τὸ ἴδιο καὶ στὴ Συρία, μὲ τοὺς Σελευκίδες, καὶ στὴν Κίνα καὶ τὴν Ἰαπωνία, ὅπου ὁ αὐτοκράτορας δέχεται τιμὲς θεῶν ὅσο ζεῖ καὶ γίνεται θεὸς μετὰ τὸ θάνατό του, τέλος στὴ Ρώμη, ὅπου ἡ Σύγκλητος θεοποιεῖ τὸν Ἰούλιο Καίσαρα, προσμένοντας νὰ περάσουν στὴν τάξη τῶν θεῶν ὁ Αὔγουστος, ὁ Κλαύδιος, ὁ Βεσπασιανός, ὁ Τίτος, ὁ Νέρβας, ὅλοι τέλος οἱ αὐτοκράτορες. Ἡ λατρεία βέβαια τοῦ ἡγεμόνος δὲ γίνεται παντοῦ μὲ τὴν ἴδια σοβαρότητα. Ὑπάρχει, λόγου χάρη, μεγάλη ἀπόσταση ἀνάμεσα στὴ θεότητα τοῦ ρωμαίου αὐτοκράτορα καὶ τὴ θεότητα τοῦ φαραῶ. Τούτη δὲ εἶναι στενὸς συγγενὴς τῆς θεότητας, τοῦ ἀρχηγοῦ στὶς πρωτόγονες κοινωνίες· ἴσως συνδέεται μὲ τὴν ἰδέα ἐιδικοῦ ρευστοῦ ἢ μαγικῆς δύναμης ποὺ ὁ ἡγεμόνας θὰ τὴν εἶχε στὴν ἐξουσία του, ἐνῶ ἡ ἄλλη ἀποδόθηκε στὸν Καίσαρα μόνο ἀπὸ χαλεπὴ κολακεία καὶ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Αὔγουστο σὰν *instrumentum regni*. Μολαταῦτα ὁ μισο-σκεπτικισμὸς ποὺ ἀνακατευ-

όταν στη λατρεία τῶν αὐτοκρατόρων ἔμεινε, στη Ρώμη, τὸ χαρακτηριστικὸ τῶν καλλιεργημένων πνευμάτων· δὲν ἀπλώθηκε στὸ λαό· δὲν ἔφτασεν ἀσφαλῶς στὴν ἐπαρχία. Πάει νὰ πῆ ὅτι οἱ θεοὶ στὴν ἀρχαιότητα μπορούσαν νὰ γεννιοῦνται, νὰ πεθαίνουν, νὰ μετασχηματίζονται μὲ τὴ θέληση τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν περιστάσεων, καὶ ὅτι ἡ πίστη, τὸν καιρὸ τῆς εἰδωλολατρείας, ἦταν ἀπεριόριστα βολικὴ.

Ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἡ ἰδιοτροπία τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ τύχη τῶν περιστάσεων πῆραν τόσο μέρος στὴ γέννησή των, οἱ θεοὶ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ταξινομηθοῦν μὲ ἀκρίβεια. Τὸ πολὺ πολὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ ξεχωρίσῃ κάποιες μεγάλες κατευθύνσεις τῆς μυθολογικῆς φαντασίας· κι οὔτε πού ἀκολουθήθηκε καμμιά ἀπ' αὐτὲς κανονικά. Ἐπειδὴ τὸ πιὸ συχνὸ ἦταν νὰ φτιάχνουν θεοὺς γιὰ νὰ τοὺς χρησιμοποιοῦν, εἶναι φυσικὸ ὅτι γενικὰ τοὺς ἀπέδωκαν λειτουργίες. Αὐτὸ ἔγινε στὴ Ρώμη. Ἐφτασαν νὰ ποῦν ὅτι ἡ εἰδίκευση τῶν θεῶν εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς ρωμαϊκῆς θρησκείας. Γιὰ τὶς σπορὲς εἶχε τὸν Saturnus (Κρόνος), γιὰ τὸ ἀνθισμα τῶν καρποφόρων τὴ Flora (θεὰ τῶν ἀνθῶν), γιὰ τὴν ὠρίμανση τοῦ καρποῦ τὴν Pomona (Ἐστώρα). Ὄρισε στὸν Ἰανὸ τὴ φύλαξη τῆς θύρας, στὴ Vesta (Ἐστία) τὴ φύλαξη τῆς ἑστίας. Παρὰ νὰ ἀποδίδῃ στὸν ἴδιο θεὸ πολλές λειτουργίες, πού ἦταν συγγενικὲς ἀνάμεσά τους, προτιμοῦσε νὰ θέτῃ χωριστοὺς θεοὺς, ἐλεύθερη νὰ τοὺς δίνῃ τὸ ἴδιο ὄνομα μὲ διάφορους ποιοτικoὺς προσδιορισμούς. Ἐτσι εἶχε τὴ Venus Victrix (Νικήτρια Ἀφροδίτη) τὴ Venus Felix (Εὐδαίμονα Ἀφροδίτη), τὴ Venus Genetrix (Γενήτρια Ἀφροδίτη). Ὁ Ζεὺς ὁ ἴδιος ἦταν Fulgur (Κεραυνός), Feretrius (Τροπαιοῦχος), Stator (Παραστάτης), Victor (Νικητής), Optimus (Ἄριστος), Maximus (Μέγιστος)· κι ἦταν ὡς ἓνα σημεῖο ἀνεξάρτητες θεότητες· ὁρόσημα τοῦ δρόμου, ἀπὸ τὸ Δία πού στέλνει τὴ βροχὴ ἢ τὸν καλὸ καιρὸ ὡς ἐκεῖνον πού προστατεύει τὸ Κράτος στὴν εἰρήνη ὅπως καὶ στὸν πόλεμο. Τὴν ἴδια ὅμως τάση τὴ βρίσκουμε παντοῦ, σὲ διαφορετικοὺς βαθμούς. Ἀπὸ τὸν καιρὸ πού ὁ ἄνθρωπος καλλιεργεῖ τὴ γῆ, ὑπάρχουν θεοὶ πού ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴ συγκομιδὴ, πού χορηγοῦν τὴ θερμότητα, πού ἐξασφαλίζουν τὴν κανονικότητα τῶν ἐποχῶν. Οἱ ἀγροτικὲς αὐτὲς λειτουργίες θὰ χαρακτήριζαν μερικοὺς ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀρχαίους θεοὺς, ἀκόμη καὶ ὅταν τὶς ἔχασαν ἀπὸ τὰ μάτια τους, ὅταν ἡ ἐξέλιξη τοῦ θεοῦ τὸν ἔφερε σὲ πολύπλοκη προσωπικότητα, φορτωμένη μὲ μακρόχρονη ἱστορία. Ἐτσι ὁ Ἄσπις, ἡ

πιό πλούσια μορφή μέσα στο Αιγυπτιακό πάνθεο, φαίνεται πώς ήταν, στην αρχή, ο θεός της βλάστησης. Τέτοια ήταν η λειτουργία που αρχικά απονεμήθηκε στον "Αδωνι των Ελλήνων. Τέτοια και η λειτουργία της Νισαβά στη Βαβυλωνία που προΐσταται στα δημητριακά πριν γίνη η θεά της επιστήμης. Στην πρώτη τάξη των θεών της "Ινδίας φαίνονται ο "Ινδρα και ο "Αγνι. Στον "Ινδρα χροστούν τη βροχή και τη θύελλα που εϋνοοϋν τη γη, στον "Αγνι τη φωτιά και την προστασία της οικογενειακής εστίας· και εδώ ακόμη οι διαφορετικές λειτουργίες συνοδεύονται από διαφορά στο χαρακτήρα· ο "Ινδρα ξεχωρίζει για τη δύναμή του και ο "Αγνι για τη σοφία του. Η πιο ύψηλη λειτουργία είναι δα η λειτουργία του Βαρούνα, που προΐσταται στην παγκόσμια τάξη. Ξαναβρίσκομε στη θρησκεία Σίντο, στην "Ιαπωνία, τη θεά της Γῆς, τη θεά της συγκομιδῆς, τις θεές που φυλάνε τὰ βουνά, τὰ δέντρα κλπ. Καμμιά ὅμως θεότητα σ' αὐτὸ τὸ γένος δὲν ἔχει πιὸ τονισμένη και πιὸ τέλεια προσωπικότητα ἀπὸ τὴ Δήμητρα τῶν Ἑλλήνων, θεά κι αὐτὴ τοῦ ἐδάφους και τῆς συγκομιδῆς, πὸν χώρια ἀσχολιόταν μὲ τοὺς πεθαμένους στοὺς ὁποίους προσφέρει τόπο διαμονῆς, και, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, προστάτευε τὴν οἰκογενειακὴ και τὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Τέτοια εἶναι ἡ πιὸ ἐκδηλη τάση τῆς φαντασίας πὸν δημιουργεῖ τοὺς θεούς.

Ὁρίζοντας στοὺς θεοὺς ἡ φαντασία λειτουργίες, τοὺς ἀπονέμει μιὰ κυριαρχία πὸν ἐντελῶς φυσικὰ παίρνει τὴν ἐπιχώρια, τοπικὴ, μορφή. Πιστεύουν ὅτι οἱ θεοὶ μοιράζονται ἀναμεταξύ τους τὸν κόσμον. Κατὰ τοὺς ποιητὲς τῶν Βεδῶν, οἱ διάφορες ζῶνες ἐπιρροῆς εἶναι ὁ οὐρανός, ἡ γῆ και ἡ ἐνδιάμεση ἀτμόσφαιρα. Στὴ βαβυλωνιακὴ κοσμολογία ὁ οὐρανός εἶναι ἡ περιοχὴ τοῦ "Ανου και ἡ γῆ ἡ περιοχὴ τοῦ Βάαλ· στα βάρθη τῆς θάλασσας κατοικεῖ ὁ "Εα. Οἱ Ἕλληνες μοιράζονται τὸν κόσμον στὸ Δία, θεὸ τοῦ οὐρανοῦ και τῆς γῆς, τὸν Ποσειδῶνα, θεὸ τῆς θάλασσας, και τὸν "Αδη, πὸν τοῦ ἀνήκει τὸ βασίλειον τοῦ κάτω κόσμου. Ἔχομε ἐδῶ περιοχὲς ξεχωρισμένες ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση. Ἐ λοιπὸν, και τὰ ἄστρα δὲν ἔχουν λιγώτερο καθαρὴ περιμετρο· εἶναι ἑξατομικευμένα ἀπὸ τὴ μορφή των, ὅπως και ἀπὸ τὶς κινήσεις των, πὸν φαίνονται ὅτι ἐξαρτιόνται ἀπὸ αὐτὰ· ἕνα ἀπ' αὐτὰ χορηγεῖ ἐδῶ κάτω τὴ ζωὴ, και τὰ ἄλλα, μὲ τὸ νὰ μὴν ἔχουν τὴν ἴδια δύναμη, δὲν ἔχουν γι' αὐτὸ λιγώτερο τὴν ἴδια φύση· ἔχουν λοιπὸν κι αὐτὰ ὅ,τι χρειάζεται γιὰ νὰ εἶναι θεοὶ. Στὴν Ἀσσυρία πῆρε τὴν πιὸ συστηματικὴ τῆς μορφή ἡ πίστη

στη θεότητα τῶν ἄστρον. Ἀλλὰ ἡ λατρεία τοῦ ἡλίου, τὸ ἴδιο καὶ ἡ λατρεία τοῦ οὐρανοῦ, βρίσκονται σχεδὸν παντοῦ : στήν Ιαπωνική θρησκεία Σίντο, ὅπου ἡ θεὰ τοῦ ἡλίου ὑψώθηκε σὲ βασίλισσα μὲ ὑποταχτικούς της ἕνα θεὸ τοῦ φεγγαριοῦ καὶ ἕνα θεὸ τῶν ἄστρον· στήν πρωτόγονη αἰγυπτιακή θρησκεία, ὅπου τὸ φεγγάρι καὶ ὁ οὐρανὸς ἀντικρούζονται σὰ θεοὶ πλάϊ στὸν ἡλιὸν ποὺ δεσπόζει· στή Βεδική θρησκεία, ὅπου ὁ Μίτρα (ταυτίζεται μὲ τὸν περσικὸν Μίθρα, ποὺ εἶναι ἡλιακὴ θεότητα) παρουσιάζει ἰδιότητες ποὺ θὰ ταίριαζαν σὲ θεὸ τοῦ ἡλίου ἢ τοῦ φωτός· στήν ἀρχαία κινεζικὴ θρησκεία, ὅπου ὁ ἥλιος εἶναι προσωπικὸς θεός· τέλος στοὺς ἴδιους τοὺς Ἕλληνας, ποὺ ἕνας ἀπὸ τοὺς πρὸ παλιούς θεοὺς τῶν εἶναι ὁ Ἥλιος. Στούς Ἰνδο-γερμανικοὺς γενικὰ λαοὺς ὁ οὐρανὸς στάθηκε τὸ ἀντικείμενο ἰδιαίτερης λατρείας. Μὲ τὰ ὀνόματα Dyaus, Ζεὺς, Jupiter, Ziu, εἶναι κοινὸς στοὺς Βεδι-κοὺς Ἰνδοὺς, στοὺς Ἕλληνας, στοὺς Ρωμαίους καὶ στοὺς Τεύ-τονας, ἂν καὶ μόνο στήν Ἑλλάδα καὶ στή Ρώμη εἶναι βασιλιάς τῶν θεῶν, ὅπως εἶναι στήν Κίνα ἡ οὐράνια θεότητα τῶν Μογγόλων. Πρὸ πάντων ἐδῶ διαπιστώνεται ἡ τάση τῶν πολὺ παλιῶν θεῶν, ποὺ ἀρχικὰ ἐπιφορτίστηκαν μὲ ἐντελῶς ὑλικά ἔργα, νὰ πλουτιστοῦν μὲ ἠθικὲς ἰδιότητες, ὅταν προχωροῦν σὲ ἡλικία. Στὴ νότια Βαβυλωνία ὁ ἥλιος ποὺ ὄλα τὰ βλέπει ἔγινεν ὁ φύλακας τοῦ δίκαιου καὶ στή δικαιοσύνη· δέχεται τὸν τίτλο τοῦ «κριτῆ». Ὁ Ἰνδικὸς Μίτρα εἶναι ὁ ὑπέρμαχος τῆς ἀλήθειας καὶ τοῦ δικαίου· δίνει τὴν νίκη στή σωστὴ ὑπόθεση. Καὶ ὁ Αἰγυπτιακὸς Ὄσιρις, ποὺ ταυτίστηκε μὲ τὸν ἡλιακὸν θεόν, ἀφοῦ πρῶτα ἦταν ὁ θεὸς τῆς βλάστησης, ἦταν στὸ τέλος ὁ μεγάλος δίκαιος καὶ σπλαχνικὸς κριτῆς ποὺ βασιλεύει στὸν τόπο τῶν πεθαμένων.

Ὅλοι αὐτοὶ οἱ θεοὶ εἶναι δεμένοι μὲ πράγματα. Ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ θεοὶ—συχνὰ εἶναι οἱ ἴδιοι κυτταγμένοι ἀπὸ ἄλλη ἀποψη—ποὺ ὀρίζονται ἀπὸ τὶς σχέσεις τῶν μὲ πρόσωπα ἢ μὲ ὀμάδες. Μπορεῖ κανεὶς νὰ θεωρήσῃ θεὸν τὸ πνεῦμα ἢ τὸν ἰδιαίτερον δαίμονα τοῦ ἀτόμου ; Τὸ ρωμαϊκὸ *genius* (δαίμων) ἦταν *pumen* (δύναμη) καὶ ὄχι *deus* (θεός)· οὔτε μορφή εἶχε οὔτε ὄνομα· κόντευε πολὺ νὰ περιορισθῇ σὲ κείνη τὴν «ἀποτελεσματικὴ παρουσία» ποὺ εἶδαμε ὅτι εἶναι τὸ πρωτόγονο καὶ οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τῆς θεότητας. Ὁ *lar familiaris* (ἡ θεότητα τοῦ σπιτιοῦ), ποὺ ἀγρυπνοῦσε στήν οἰκογένεια, δὲν εἶχε δὲ πιότερη προσωπικότητα. Ὅσο ὁμως πρὸ σπουδαία εἶναι ἡ ὀμάδα, τόσο πιότερο ἔχει δικαίωμα σὲ πραγματικὸν θεόν. Στὴν Αἴγυπτον, λόγου χάριν, κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς πρωτόγονες πολιτεῖες εἶχε τὸ θεϊκὸν της

προστάτη. Οί θεοί αὐτοὶ ξεχώριζαν ἀκριβῶς ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλον ἀπὸ τῆς σχέσης τους μ' αὐτὴν ἢ ἐκείνη τὴν κοινότητα: λέγοντας «ἐκεῖνος τοῦ Ἐντφού», «ἐκεῖνος τοῦ Νεκκέμπ», τοὺς ἐδήλωναν ἱκανοποιητικά. Ἀλλὰ τὶς περισσότερες φορές πρόκειται γιὰ θεότητες ποὺ ὑπῆρχαν πρὶν ἀπὸ τὴν ὁμάδα καὶ ποὺ τούτη δῶ τοὺς υἱοθέτησε. Ἔτσι ἔγινε, στὴν ἴδια τὴν Αἴγυπτο, γιὰ τὸν Ἄμὸν-Ρά, τὸ θεὸ τῶν Θηβῶν. Ἔτσι ἔγινε στὴ Βαβυλωνία, ὅπου ἡ πόλη Οὐρ εἶχε θεὸ τῆς τὸ Φεγγάρι, καὶ ἡ πόλη Οὐρούκ τὸν πλανῆτη Ἀφροδίτη. Τὸ ἴδιο στὴν Ἑλλάδα, ὅπου ἡ Δήμητρα ἔνοιωθε εἰδικὰ στὴν Ἐλευσίνα σὰ στὸ σπίτι τῆς, ἡ Ἀθηνᾶ ἀπάνω στὴν Ἀκρόπολη, ἡ Ἄρτεμις στὴν Ἀρκαδία. Συχνὰ ἐπίσης προστάτες καὶ προστατευόμενοι ἦταν σύμμαχοι οἱ θεοὶ τῆς πολιτείας κέρδιζαν ἀπὸ τὴν αὔξησή της. Ὁ πόλεμος γινόταν πάλι ἀνάμεσα σὲ ἀντίπαλες θεότητες. Αὐτὲς μπορούσαν δὲ νὰ συμφιλιωθοῦν· οἱ θεοὶ τοῦ λαοῦ ποὺ ὑποδουλώθηκε ἔμπαιναν τότε στὸ πάνθεο τοῦ νικητῆ. Ἀλλὰ ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ πολιτεία ἢ τὸ κράτος ἀπὸ τὴ μιά, οἱ θεοὶ ποὺ τὰ κηδεμόνευαν ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀποτελοῦσαν ἀκαθόριστη ἑταιρεία ποὺ ὁ χαρακτήρας τῆς θὰ ἐποίκιλλε ἀπεριόριστα.

Ὅπως κι ἂν εἶναι, ἐμεῖς ὀρίζομε καὶ ταξινομοῦμε ἔτσι τοὺς θεοὺς τοῦ μύθου γιὰ τὴ δική μας εὐκολία. Κανένας νόμος δὲν κυβέρνησε τὴ γέννησή τους, κα οὔτε καὶ τὴν ἀνάπτυξή τους· ἡ ἀνθρωπότητα ἄφησε ἐδῶ ἐλεύθερο παιχνίδι στὸ μυθοποιητικὸ τῆς ἔνστικτο. Τὸ ἔνστικτο αὐτό, ὅταν τὸ ἀφήσουν μόνο του, χωρὶς ἀμφιβολία δὲν πηγαίνει πολὺ μακριά, προχωρεῖ ὅμως ἀπεριόριστα, ὅταν βαλθοῦν νὰ τὸ γυμνάσουν. Μεγάλη εἶναι, ἀπὸ τούτη τὴν ἀποψη, ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς μυθολογίες τῶν διαφόρων λαῶν. Ἡ κλασσικὴ ἀρχαιότητα μᾶς προσφέρει ἕνα παράδειγμα σ' αὐτὴ τὴν ἀντίθεση: ἡ ρωμαϊκὴ μυθολογία εἶναι φτωχὴ, ἡ μυθολογία τῶν Ἑλλήνων ἔχει μεγάλη ἀφθονία. Οἱ θεοὶ τῆς ἀρχαίας Ρώμης συμπίπτουν μὲ τὴ λειτουργία μὲ τὴν ὁποία τοὺς περιέβαλαν καὶ κατὰ κάποιον τρόπο τοὺς βρίσκομε μέσα σ' αὐτὴ σὰν σὲ ἀκίνησια. Μόλις ἔχουν σῶμα, ἐννοῶ μορφὴ ποὺ νὰ μπορούμε νὰ τὴ φανταστοῦμε. Μόλις εἶναι θεοί. Ἀντίθετα, κάθε θεὸς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας ἔχει τὴ φυσιογνωμία του, τὸ χαρακτήρα του, τὴν ἱστορία του. Πηγαινοέρχεται, ἐνεργεῖ ἔξω ἀπὸ τὴν ἄσκηση τῶν λειτουργιῶν του. Διηγοῦνται τὶς περιπέτειές του, περιγράφουν τὴν ἐπέμβασή του στὶς ὑποθέσεις μας. Ἀφήνεται σὲ ὅλες τὶς φανταστικὲς συλλήψεις τοῦ καλλιτέχνη καὶ τοῦ ποιητῆ. Θὰ ἦταν, ἀκριβέστερα, πρόσωπο μυθι-

Οἱ δύο πηγές τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θρησκείας

στορήματος, ἂν δὲν εἶχε ἀνώτερη δύναμη ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὸ προνόμιο νὰ διασπᾶ, τουλάχιστο σὲ ὠρισμένες περιπτώσεις, τὴν κανονικότητα τῶν νόμων τῆς φύσης. Μὲ λίγα λόγια, στὴν πρώτη περίπτωση ἡ μυθοποιητικὴ λειτουργία τοῦ πνεύματος σταμάτησε· στὴ δεύτερη συνέχισε τὴν ἐργασία της. Εἶναι ὁμως πάντα ἡ ἴδια λειτουργία. Στὴν ἀνάγκη θὰ ξαναρχίσῃ τὸ ἔργο πού διακόπηκε. Τέτοιο ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς εἰσαγωγῆς στὴ Ρώμῃ τῆς λογοτεχνίας καὶ πῶς γενικὰ τῶν ἑλληνικῶν ιδεῶν. Βαίρουμε πῶς οἱ Ρωμαῖοι ἐταύτισαν μερικοὺς ἀπὸ τοὺς θεοὺς των μὲ τοὺς θεοὺς τῆς Ἑλλάδας, δίνοντάς τους ἔτσι πῶς τονισμένη προσωπικότητα καὶ κάνοντάς τους νὰ περάσουν ἀπὸ τὴν ἀνάπαψη στὴν κίνηση.

Ἔχομε πεῖ γι' αὐτὴ τὴ μυθοποιητικὴ λειτουργία ὅτι θὰ τὴν ὠρίζαν ἄσχημα, ἂν τὴν ἔκαναν μιὰ ποικιλία τῆς φαντασίας. Ἡ τελευταία τούτη λέξη ἔχει μᾶλλον ἀρνητικὸ νόημα. Ὅνομάζου φανταστικὲς τὶς συγκεκριμένες παραστάσεις πού οὔτε ἀντιλήψεις εἶναι, οὔτε ἐνθυμήσεις. Ἐπειδὴ οἱ παραστάσεις αὐτὲς δὲ διαγράφουν ἓνα ἀντικείμενο πού νὰ εἶναι παρόν, οὔτε ἓνα περασμένο πρᾶγμα, ἡ κοινὴ γνώμη τὶς ἀντικρούζει ὅλες μὲ τὸν ἴδιον τρόπο καὶ τὶς δηλώνει μὲ μιὰ μόνον λέξη στὴν καθημερινὴ γλῶσσα. Ἀλλὰ ὁ ψυχολόγος δὲ θὰ πρέπει νὰ τὶς συγκεντρῶσῃ γι' αὐτὸ στὴν ἴδια κατηγορία, οὔτε νὰ τὶς προσδέσῃ στὴν ἴδια λειτουργία. Ἄς ἀφήσωμε λοιπὸν κατὰ μέρος τὴ φαντασία, πού εἶναι μόνον μιὰ λέξη, καὶ ἄς ἐξετάσωμε μιὰ ἰκανότητα τοῦ πνεύματος καλὰ διωρισμένη, τὴν ἰκανότητα νὰ δημιουργῇ πρόσωπα, πού τὴν ἱστορία τους ἔμεῖς διηγούμαστε στὸν ἑαυτό μας. Παίρνει μοναδικὰ ἔντονη ζωὴ στοὺς μυθιστοριογράφους καὶ τοὺς δραματογράφους. Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἀληθινὰ βασανίζονται ἀπὸ τοὺς ἥρωές τους· ὀδηγοῦνται ἀπ' αὐτοὺς παρὰ πού τοὺς ὀδηγοῦν· δύσκολα ἀκόμη γλυτώνουν ἀπ' αὐτοὺς καὶ ὅταν ἔχουν τελειώσῃ τὸ θεατρικὸν τοὺς ἔργο ἢ τὸ μυθιστόρημά τους. Δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ ἐκεῖνοι πού τὸ ἔργο τους ἔχει τὴν πῶς ὑψηλὴ ἀξία· ἀλλὰ, καλύτερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους, μᾶς κάνουν νὰ ἀγγίξωμε μὲ τὸ δάχτυλο τὴν ὑπαρξή, τουλάχιστο σὲ μερικοὺς ἀπὸ μᾶς, εἰδικῆς ἰκανότητος ἐκούσιας αὐταπάτης. Γιὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀλήθεια, τὴ βρίσκομε σὲ κάποιον βαθμὸν σὲ ὅλον τὸν κόσμον. Εἶναι πολὺ ζωηρὰ στὰ παιδιά. Κάποιο ἀπ' αὐτὰ θὰ ἔχη καθημερινὴ συναναστροφή μὲ φανταστικὸ πρόσωπον καὶ θὰ σᾶς πῆ τὸ ὄνομά του, θὰ σᾶς ἀναφέρῃ τὶς ἐντυπώσεις του γιὰ καθένα ἀπὸ τὰ περιστατικὰ τῆς ἡμέρας. Ἀλλὰ ἡ ἴδια ἰκανότητα μπαί-

νει στή μέση και σέ κείνους πού, χωρίς νά δημιουργοῦν οἱ ἴδιοι φανταστικά ὄντα, ἐνδιαφέρονται γιά φανταστικές ἐπινοήσεις ὅπως θά ἔκαναν γιά πραγματικότητες. Τί πῶς ἐκπληκτικό ἀπό τὸ νά βλέπης θεατὲς νά κλαῖνε στὸ θέατρο; Θά ποῦν ὅτι τὸ ἔργο παίχτηκε ἀπὸ ἠθοποιούς, ὅτι ἀπάνω στή σκηνὴ βρίσκονται ἄνθρωποι μὲ σάρκα καὶ ὄστα. Ἔστω, ἀλλὰ σχεδὸν τὸ ἴδιο δυνατὰ μποροῦμε νά συγκινηθοῦμε ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα πού διαβάζομε, καὶ στὸ ἴδιο σημεῖο νά συμπάσχωμε μὲ τὰ πρόσωπα τῶν ὁποίων μᾶς διηγοῦνται τὴν ἱστορία. Πῶς δὲν ἔκαμε ἐντύπωση στοὺς ψυχολόγους τὸ μυστηριώδες πού ὑπάρχει σὲ μιὰ τέτοια ἱκανότητα; Θά μᾶς ἀπαντήσουν ὅτι μυστηριώδεις εἶναι ὅλες μᾶς οἱ ἱκανότητες, μὲ τὸ νόημα ὅτι γιά καμμιά τους δὲ γνωρίζομε τὸν ἐσωτερικό της μηχανισμό. Δὲ χωρεῖ ἀμφιβολία· ἀλλὰ ἂν ἐδῶ δὲν εἶναι δυνατὸ νά ἐξετάσωμε τὴ μηχανικὴ ἀνασυγκρότηση, ἔχομε τὸ δικαίωμα νά ἀναζητήσωμε ψυχολογικὴ ἐξήγηση. Καὶ στήν ψυχολογία ἡ ἐξήγηση εἶναι ὅ,τι καὶ στή βιολογία: ἐξηγοῦμε τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς λειτουργίας, ὅταν δείχνωμε πῶς καὶ γιὰτί εἶναι ἀναγκαῖα στή ζωὴ. Ἐ λοιπόν, δὲν εἶναι βέβαια ἀναγκαῖο νά ὑπάρχουν μυθιστοριογράφοι καὶ δραματοῦργοι· γενικὰ ἡ μυθοποιητικὴ ἱκανότητα δὲν ἀνταποκρίνεται σὲ ζωτικὴ ἀπαίτηση. Ἀλλὰ ἂς ὑποθέσωμε ὅτι σὲ ἓνα ἰδιαίτερο σημεῖο, ἂν χρησιμοποιηθῆ σὲ ὠρισμένο ἀντικείμενο, ἡ λειτουργία αὐτὴ εἶναι ἀπαραίτητη γιά τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἀτόμων ὅπως καὶ τῶν κοινωνιῶν: θά ἀντιληφθοῦμε δίχως κόπο ὅτι, ἐνῶ εἶναι προωρισμένη γι' αὐτὴ τὴν ἐργασία, γιά τὴν ὁποία εἶναι ἀναγκαῖα, τὴ χρησιμοποιοῦν κατόπι, μιὰ πού δὲ χάνεται, γιά ἀπλὰ παιχνίδια. Τῶνόντι, περνοῦμε χωρίς δυσκολία ἀπὸ τὸ σημερινὸ μυθιστόρημα σὲ παραμύθια λίγο ἢ πολὺ παλιά, σὲ παραδόσεις, στὸ λαογραφικόν, ἀπὸ τὸ λαογραφικόν στή μυθολογία, πού δὲν εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα, μὰ πού συγκροτήθηκε μὲ τὸν ἴδιο τρόπο· ἡ μυθολογία πάλι, ἀναπτύσσει σὲ ἱστορία τὴν προσωπικότητα τῶν θεῶν καὶ ἡ τελευταία τούτη δημιουργία δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν ἐπέκταση μιᾶς ἄλλης, πῶς ἀπλῆς, τῆς δημιουργίας «μισο-προσωπικῶν δυνάμεων» ἢ «τῆς ἀποτελεσματικῆς παρουσίας», πού βρίσκεται, ὅπως πιστεύομε, στήν ἀρχὴ τῆς θρησκείας. Ἀγγίζομε ἐδῶ ἐκεῖνο πού δείξαμε ὅτι εἶναι θεμελιακὴ ἀπαίτηση τῆς ζωῆς: τούτη ἡ ἀπαίτηση ἔκαμε νά ἀναπηδῆσῃ ἡ μυθοποιητικὴ ἱκανότητα· ἔτσι ἡ μυθοποιητικὴ λειτουργία συνάγεται ἀπὸ τοὺς ὅρους τοὺς ἀναγκαίους γιά τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους. Χωρὶς νά ξαναγυρίσωμε σὲ ὅ,τι μὲ πολλὰ ἔχομε κίολας ἐκθέσει, ἂς ὑπεν-

θυμίσωμε ὅτι στὸ πεδίο τῆς ζωῆς, ἐκεῖνο πού στήν ἀνάλυση ἐμφανίζεται σὰν ἀτέλειωτα πολύπλοκο, στή διαίσθηση δίνεται σὰν ἀπλή πράξη. Ἡ πράξη μπορούσε νὰ μὴν ἐκπληρωθῇ· ἂν ἔγινε ὁμως, εἶναι γιατί διέσχισε μὲ μιᾶς ὅλα τὰ ἐμπόδια. Αὐτὰ τὰ ἐμπόδια, πού καθένα τους ἔκανε νὰ ἀναπηδᾷ ἓνα ἄλλο, ἀποτελοῦν ἀπεριόριστη πολλαπλότητα καὶ στήν ἀνάλυσή μας παρουσιάζεται ἀκριβῶς ἡ διαδοχικὴ ἐξάλειψη ὅλων αὐτῶν τῶν ἐμποδίων. Νὰ θέλωμε νὰ ἐξηγήσωμε κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐξαλείψεις μὲ τὴν προηγούμενη, θὰ ἦταν λαθεμένος δρόμος· ὅλες ἐξηγιοῦνται μὲ μιὰ μόνο ἐνέργεια, πού εἶναι ἡ ἴδια ἡ πράξη στήν ἀπλότητά της. Ἔτσι ἡ ἀδιαίρετη κίνηση τοῦ βέλους νικᾷ διὰ μιᾶς τὰ μύρια ἐμπόδια πού ἡ ἀντίληψή μας, βοηθημένη ἀπὸ τὸ συλλογισμό τοῦ Ζήνωνος (1), πιστεύει ὅτι συλλαβαίνει στίς ἀκινήσιες τῶν διαδοχικῶν στιγμῶν τῆς διαδρομῆς πού διανύθηκε. Ἔτσι ἡ ἀδιαίρετη πράξη στήν ὄραση, μόνο γιατί ἐπιτυχαίνει, ξεφεύγει μὲ μιᾶς μύρια ἐμπόδια· τοῦτα τὰ ἐμπόδια πού ξεφεύγονται εἶναι ὅ,τι ἐμφανίζεται στήν ἀντίληψή μας καὶ στήν ἐπιστήμη μας, στήν πολλαπλότητα τῶν κυττάρων πού συναρτίζουν τὸ μάτι, στὸ πολύπλοκο τοῦ ὀπτικοῦ ὄργάνου, τέλος στοὺς στοιχειώδεις μηχανισμοὺς τῆς κάθε ἐνέργειας· θέστε, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, τὸ ἀνθρώπινο εἶδος, δηλαδή τὸ ἀπότομο πῆγμα μὲ τὸ ὁποῖο ἡ ζωὴ πού ἐξελισσόταν ἔφτασε στὸν ἄνθρωπο τὸν ἀτομικὸ καὶ κοινωνικὸ : τὴν ἴδια στιγμή τοῦ δίνετε τὸ μυθοποιητικὸ νοῦ. Καὶ συνακόλουθα μιὰ προσπάθεια πού θὰ συνεχιστῇ, ἐξαιτίας τῆς ὁρμῆς της, πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλή κατασκευὴ γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε, δημιουργώντας ἔτσι ἓναν κίνδυνο. Ἄν τὸ ἀνθρώπινο γένος ὑπάρχη, εἶναι γιατί ἡ ἴδια πράξη πού ἔθεσε τὸν ἄνθρωπο μὲ τὸν κατασκευαστικὸ νοῦ, μὲ τὶς συνεχιζόμενες προσπάθειες τοῦ νοῦ, μὲ τὸν κίνδυνο πού δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴ συνέχιση τῆς προσπάθειας, ἐρέθιζε τὴ μυθοποιητικὴ λειτουργία. Τούτην ἐδῶ δὲν τὴ θέλησε λοιπὸν ἡ φύση· καὶ ὁμως ἐξηγεῖται φυσικά. Ἄν, ἀλήθεια, τὴν ἐνώσωμε σὲ ὅλες τὶς ἄλλες ψυχολογικὲς λειτουργίες, βροσκομε ὅτι τὸ σύνολο ἐκφράζει μὲ μορφὴ πολλαπλότητας τὴν ἀδιαίρετη πράξη μὲ τὴν ὁποία πῆδησεν ἡ ζωὴ ἀπὸ τὸ σκαλοπάτι, στὸ ὁποῖο εἶχε σταματήσει, ὡς τὸν ἄνθρωπο.

Ἄλλὰ ἄς δοῦμε ἀπὸ πιὸ κοντὰ γιατί ἡ μυθοποιητικὴ αὐ-

1. Τοῦ Ἐλεάτου.—Σ. τ. μ.

τῇ ἰκανότητά ἐπιβάλλει τὶς ἐπινοήσεις τῆς μὲ ἐξαιρετικὴ δύναμη, ὅταν ἐργάζεται στὴ θρησκευτικὴ περιοχὴ. Δίχως ἀμφιβολία ἐκεῖ εἶναι στὸ σπίτι τῆς· ἔγινε γιὰ νὰ κατασκευάζῃ πνεύματα καὶ θεούς· ἀλλὰ ἐπειδὴ συνεχίζει ἄλλοῦ τῇ μυθοποιητικῇ τῆς λειτουργίᾳ, ὑπάρχει λόγος νὰ ἀναρωτηθοῦμε γιὰτί, ἐνῶ ἐνεργεῖ μὲ τὸν ἴδιον τρόπο, δὲν ἐπιτυχαίνει πιά τότε τὴν ἴδια πίστιν. Θὰ βροῦσαμε γι' αὐτὰ δυὸ λόγους.

Ὁ πρῶτος εἶναι ὅτι στὰ ζητήματα τῆς θρησκείας ἡ προσχώρησις τοῦ καθενὸς ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν προσχώρησις ὄλων. Στὸ θέατρο κίβλας, ἡ πειθαρχία τοῦ θεατῆ στίς ὑποβολὰς τοῦ δραματούργου αὐξάνεται ἐξαιρετικὰ ἀπὸ τὴν προσοχὴ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς κοινωνίας πού παρευρίσκειται. Ἀλλὰ πρόκειται ἐδῶ γιὰ κοινωνία τόσο μεγάλη ὅσο καὶ ἡ αἴθουσα καὶ πού βαστᾷ ἀκριβῶς ὅσο καὶ τὸ ἔργο : τί θὰ γίνῃ, ἂν ἡ ἀτομικὴ πίστις ὑποστηρίζεται, ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ὀλόκληρο λαό, καὶ ἂν τὸ σημεῖο γιὰ τὴν στήριξή τῆς τὸ παίρνῃ ἀπὸ τὸ παρελθόν καὶ ἀπὸ τὸ παρόν ; τί θὰ γίνῃ, ἂν τὸ θεὸ τὸν ὑμνοῦν οἱ ποιητῆς, ἂν ἐδρεύῃ στοὺς ναοὺς, ἂν εἰκονίζεται ἀπὸ τὴν τέχνη ; Ὅσο ἡ πειραματικὴ ἐπιστήμη δὲν ἔχει ἀκόμη στερεὰ συγκροτηθῆ, δὲν ὑπάρχει πῶς ἀσφαλὴς ἐγγυητὴς γιὰ τὴν ἀλήθεια ἀπὸ τὴν καθολικὴ ὁμοφωνία. Τὶς περισσότερες φορὲς ἡ ἴδια αὐτὴ ἡ ὁμοφωνία θὰ εἶναι ἡ ἀλήθεια. Ἄς τὸ ποῦμε στὰ πεταχτά, ἐδῶ ἔχομε μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες τῆς μισαλλοδοξίας. Ἐκεῖνος πού δὲ δέχεται τὴν κοινὴν πίστιν τὴν ἐμποδίζει, τὴν ὥρα πού τὴν ἀρνιέται, νὰ εἶναι ὀλοκληρωτικὰ ἀληθινή. Ἡ ἀλήθεια θὰ ξαναβροῖ τὴν ὀλοκλήρωσή τῆς μόνο ἂν αὐτὸς ἀποκηρύξῃ ὅ,τι εἶπε ἢ ἐξαφανισθῆ.

Δὲ θέλομε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ θρησκευτικὴ πίστις δὲν μπόρεσε νὰ εἶναι, ἀκόμη καὶ στὸν πολυθεϊσμό, ἀτομικὴ πίστις. Κάθε Ρωμαῖος εἶχε ἓνα *genius* (δαίμονα) προσκολλημένο στὸ πρόσωπό του· ἀλλὰ πίστευε τόσο στερεὰ στὸ δαίμονά του, γιὰτί καθένας ἀπὸ τοὺς ἄλλους Ρωμαίους εἶχε τὸ δικό του, καὶ γιὰτί γιὰ τὴν πίστιν του, προσωπικὴ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, εἶχε ἐγγύησή του μιὰ καθολικὴ πίστις. Οὔτε πάλι θέλομε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ θρησκεία ἦταν ποτὲ στὴν οὐσία τῆς πιότερο κοινωνικὴ παρὰ ἀτομικὴ : εἶδαμε πολὺ καλὰ ὅτι ἡ μυθοποιητικὴ λειτουργία, ἔμφυτη στὸ ἄτομο, ἔχει γιὰ πρῶτο τῆς ἀντικείμενο νὰ στερεώσῃ τὴν κοινωνία· ἀλλὰ ξαίρομε ὅτι εἶναι στὸν ἴδιον βαθμὸ προωρισμένη νὰ στηρίξῃ τὸ ἄτομο τὸ ἴδιο, καὶ ὅτι δὲ καὶ τὸ συμφέρον τῆς κοινωνίας εἶναι ἐκεῖ. Νὰ ποῦμε τὴν ἀλήθεια, ἄτομο καὶ κοινω-